

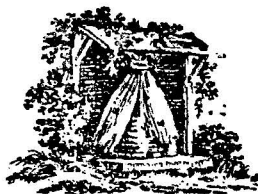
П-202

М А Т И Ц А С Р П С К А

ЗБОРНИК

ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

XXII/1

НОВИ САД 1979

ЈЕДАН ОПШТИ ПОГЛЕД НА ЦРНОГОРСКЕ ГОВОРЕ

МИТАР ПЕШИКАН

1.

Територија данашње СР Црне Горе не представља посебну дијалекатску зону на српскохрватском одн. штокавском простору. Ова тврдња као да противрјечи свакодневном искуству и запажањима, јер читав низ дијалекатских појава с којима се срећу не само језикословци него и други идентификујемо у првом реду као црногоризме, црногорске дијалекатске особености. Ипак, ближа анализа таквих појава редовно показује:

— или да оне нијесу само црногорске, него захватају и знатне зоне изван Црне Горе;

— или да нијесу општецрногорске, тј. да не захватају сву (ни углавном сву) Црну Гору, него изван њих остају знатни простори републике;

— или и једно и друго: захватајући само дио Црне Горе, многе значајне дијалекатске појаве својствене су и другим, често веома пространим регијама.

На примјер, црногорска готово досљедна замјена кратког *rě* са *pe*¹ утапа се у полуекавизам јужносанџачких говора, који се простиру и с једне и с друге стране републичке границе, а и у Горобиљу код Ужичке Пожеге констатована је као правило таква замјена, која није страна ни многим другим ијекавским говорима. Исто тако су у јужном Санџаку констатовани итеративи типа *замјеваји*, *јрошијеваји*, *сакријеваји* и сл., које смо били склони да схватамо као особености црногорских говора — а сличних примјера могло би се наводити још доста.

Како се, међутим, у културној и стручној дјелатности понекад јавља потреба да се посебно говори о црногорским говорима као цјелини, надам се да неће бити сувишно ако покушам да дам једну општу слику ових говора и њиховог мјеста у нашем језичком мозаику.

2.

Као цјелина, црногорски говори су веома типични дио штокавског нарјечја или дијалекта. Ову истину ни у којој мјери не доводи у питање чињеница да поједине особености одређених црногорских говора налазе паралеле с једне стране у македонским говорима (углавном неке појаве на југу Црне Горе), а с друге стране у далматинским говорима — укључујући чакавске (неке спе-

¹ Ипак са извјесним одступањима, нарочито у западној зони ЦГ, гдје је Вушовић констатовао више потврда за *pje*, а и ја сам биљежио *iorje* у Горњем Морињу, *Корјенићи* у Грахову.

цифичне црте црногорских приморских говора); одговарајуће црте у црногорским говорима не могу се идентификовати ни као македонизми ни као чакавизми, него само као заједничке појаве које прекорачују границе словенских езика и дијалеката.

О чистом штокавском карактеру црногорских говора свједоче многе појаве; нпр. у области фонетике: рефлекси старих акценатских и квантитативних опозиција (*сүша* од *сүша* = *злаїто* од *zōlto*, *рѣб* ≠ *кључ*, *їдље* ≠ *месо*, у скоро свим говорима и *їоїдк* или *їоїок* ≠ *нѣрд* или *нѣрод*, *кѣкоїта* ≠ *їдлѣба* и сл.), рефлекси прасл. непалаталних и палаталних сугласника (*г* = *г'*: *береш-ореш*, а иначе сачуване старе разлике, изузевши појаве мијешања *л* и *љ* у говорима дуж албанске етничке границе), типично штокавске замјене назала (*месо*, *језик*, *рука*), примарног и секундарног вокалног *г* и *л* (*їрло*, *дрва*, *сунце*, *вук*, *суза*), рефлекси *л* на крају слога (*чуо*, *сеоце*), рефлекси групе *џг-* (*црн*, *цријево*, али и реликтно чување *џг-* на крајњем југу), рефлекси старог и новијих јотовања — итд.

Овај типично штокавски карактер, са веома добрим чувањем (уз мале изузетке) битних црта које маркирају штокавски језички систем у породици словенских језика и дијалеката, у основи одређује и мјесто црногорских говора унутар штокавског нарјечја, у панорами штокавских дијалекатских типова.

С једне стране, црногорски говори остају начелно незахваћени великим иновационим прерадама које су захватиле крајњи југоисток српске говорне области, у склопу тзв. балканске језичке заједнице, а које се дијелом преливају и у сусједни косовско-ресавски појас, у неким манифестацијама и даље — ка млађим екавским говорима. Чувају се, наиме, квантитативне разлике — не само у наглашеним слоговима него (са изузетком мрковићке оазе) и у положају испред (старог) акцента и иза њега; веома добро се чува инфинитив као граматичка категорија; иновације у деклинацији немају карактер њеног разарања него морфолошке (у општем штокавском духу) или и синтаксичке прераде; нема појава постпозитивних замјеница и њиховог претварања у члан, а углавном изостају и удвајања замјеница; општи лик система остаје конзервативан, без појава специфичног балканског аналитизма.

С друге стране, низ битних особина сврстава црногорске говоре у изразито источни штокавски тип. Поред досљедне неутрализације прасл. новог акута (изједначење са циркумфлексом), у области прозодијских одлика пада у очи уједначеност акцента трородних ријечи, без западнијих штокавских појава контраста облика мушког (или мушког и средњег) рода према женском, као и низ опредјељења у штокавском акценатском дублетизму (нпр. одсуство типа *їѣравїїи*). У гласовном систему најбитнија је потпуна отвордлост шупштаваца *ч* и *и* (и чување разлике према *ћ*, *ђ*) и одсуство шћкавизама (типа *оїњишиће*, *можћани*); такође је домет новијих јотовања већи него у западнијим говорима. У источни тип штокавских говора сврстава црногорску говорну област још низ опредјељења, као што су одсуство ликова *нисам-ниси* итд., одсуство или ограничено присуство наставака типа *-их*, *-им* у замјеничкој и придјевској промјени, одсуство типа *желиїи*, *живиїи*, одсуство секундарне секвенце *ре* у ријечима типа *ресїи*, *вребѣи*, *їреб* — и др.

Неке општије одлике црногорских говора карактеристичне су уопште за југоисточни дио српскохрватског језичког подручја, и не заустављају се на његовим границама, него се продужавају у македонској или и бугарској језичкој области. Такве су добро чување имперфекта и аориста, а донекле и жива

употреба приповједачког императива. Сличан правац имају и неке изоглосе које дијеле територију Црне Горе, захватајући само њен јужни дио, о чему ће касније бити ријечи.

3.

Већ поменуте дијалекатске појаве у великој мјери издвајају заједно са подручјем Црне Горе и једну знатно ширу област, коју бисмо географски могли идентификовати као источнодинарску, и која на запад сеже приближно до планине Вележа, а на сјевероисток до долине Западне Мораве. Можемо, међутим, идентификовати још неке веома битне и маркантне црте, које још јасније издвајају ову зону, опкорачујући на тлу Црне Горе једну од најизразитијих унутарштокавских дијалекатских граница; истаћи ћемо три такве појаве:

— двосложни рефлекси дугог јата (за разлику од једносложних у централној и сјеверној Херцеговини и од екавизма на истоку),

— палатали *ć* и *ź* у сугласничком систему, и

— промјена хипокористика и од њих насталих имена типа *Љубо*, ген. *Љуба*, присв. *Љубов*, у складу с тим и творба презимена типа *Љубовић*.

Издавамо ове три црте не као једине које повезују источнодинарске говоре с обје стране границе новоштокавских и старијих говора, него као појаве једнако својствене једном и другом дијелу те зоне, појаве које не можемо посматрати као уобичајено преливање појединих карактеристичних особина једног дијалекта преко границе другог дијалекта — него као заједнички развијене релевантне одлике. Иначе, ако прибродимо и оне црте које са мање досљедности прекривају и са мање изразитости маркирају источнодинарску област — укврштајући се различито преко ње и прелазећи у сусједне говорне области — списак релевантних појава знатно ће се повећати, нпр.:

— замјеничка енклитика *ви* (датив) у читавом источном Динарју и југо-источно од те зоне;

— нешто уже (ограничено присуство у источној Херцеговини) и замјенички дат.-лок. *мене, тебе, себе*;

— вокатив типа *Даница, Љубица* присутан је у цијелој зони, а и даље у косовско-ресавском дијалекту;

— читавој зони је својствено јотовање и упрошћавање типа *ћейас* („цвјестаст”), *мећед*;

— дужине типа *јдрāv, ћейās, књѣјāма* изостају у Херцеговини, али су даље својствене цијелој зони (укључујући Горобиље), а има их и даље ка сјеверу (и у неким екавским говорима);

— повучен акценат у сложеном презенту типа *ојлешем* (*ојлешѐм, ојлешѝм* и сл.) није распрострањен у Херцеговини, али је својствен осталом дијелу источнодинарске области и косовско-ресавском дијалекту;

— одсуство *-и* у ген. мн. именица на *-а* заједничка је црта херцеговачких, црногорских и санџачких говора (горобиљски у овоме не иде с њима, али иде нпр. трстенички говор, косовско-ресавског типа);

— широко је у овој зони распрострањена дезакцентуација бројева (горобиљско *о-два-браша ћџца*, староцрног. *о-два-браѝша ћџца* и сл.).

Поред низа иновација, источнодинарску област карактерише и изразита конзервативност у појединим језичким елементима. У том погледу пада у очи судбина префикса *йре-*, *йри-*, *йро-*. Појавâ различитог мијешања прва два или и сва три префикса има и у шумадијско-војвођанским говорима, и у косовско-ресавским, и у мрковићком, и у дубровачком, и у источнобосанским говорима, а и даље према западу — док се широм источнодинарске области чува непо ремећена наслијеђена репартиција тих префикса.

4.

Све поменуте црте које међусобно повезују источнодинарске говоре — а могли бисмо их и још набрајати — не значе, међутим, да ову говорну област можемо сматрати посебним дијалектом или наддијалектом. Сметња је томе не само изразитост дијалекатске границе која пресијеца источнодинарску регију него још више чињеница да је домашâј те границе знатно шири од источнодинарског простора, да она сјеверни и свјерозападни дио ове говорне области укључује у велики новоштокавски дијалекат, док југ Црне Горе и Санџака остаје у другој дијалекатској зони; а то је двојство које не можемо занемарити ни кад тражимо прву, најуопштенију оријентацију у штокавском дијалекатском мозаику, према томе ни при најуопштијем погледу на црногорске говоре.

Мислим, наиме, да је веома основан став Павла Ивића² према коме је прву, најуопштенију подјелу штокавских говора (кад се као посебни дијалекат изузму тзв. торлачки или призренско-тимочки говори) оправданије засновати на основном карактеру акцентуације него на рефлексима јата, што значи да треба разликовати три зоне:

— југоисточну, са тзв. старијом акцентуацијом (претежно непренесени акценти, без посебног рефлекса прасл. новог акута);

— централну, са тзв. новоштокавском акцентуацијом;

— сјеверозападну, са тзв. најстаријом акцентуацијом.

На простору Црне Горе новоштокавски тип обухвата Рисан, затим племенске јединице које су наслиједиле некадашње племе Риђана (Кривошије, Грахово и даље Никшићске Рудине), даље већи дио Пјешиваца, дио Вражегрмаца (некадашње племе, сада дио Бјелопавлића), а затим граница скреће на исток идући племенском границом Бјелопавлића и захватајући Ровца (није се потврдила ранија представа да ровачки говор припада старијем типу), а онда скрећући на сјевероисток — да би сјеверно од Бијелог Поља избила на републичку границу; говори овога типа захватају сав спољни простор, западно и сјеверно од предоченога правца, до републичких граница и преко њих.

Придавање првенственог значаја овој граници је из перспективе црногорских говора тим оправданије што њу — како ћемо и ниже видјети — прати читав сноп значајних изоглоса, од којих су неке веома релевантне и за читав јужнословенски језички простор.

С обзиром на то, источнодинарску област — као релевантан дијалектолошки појам — можемо дефинисати само као зону изразите међудијалекатске узajамности, као својерврсну заједницу интегралних дјелова двију различитих дијалекатских цјелина.

² Књижевност и језик X (1963), стр. 29.

5.

Прије него пређемо на ближе разматрање дијалекатске ситуације на територији Црне Горе неопходно је да дефинишемо неке термине којима ћемо се служити — избјегавајући заморна набрајања географских имена.

— Зону старијих говора западно од Комова добро представља традиционални појам Зета, те је оправдано те говоре називати зетским, тим прије што је очигледна узрочна веза њихове границе са границама које је имала Зета у једном историјском периоду.

— За ширу област — која, поред зетских, обухвата и друге говоре старијег типа све до слива ријеке Рашке — употребљаван је термин „зетско-сјенички”, али је морао бити напуштен, јер се показало да Сјеница није у зони старијих говора. Због тога се прибјегава термину зетско-јужносанџачки. При употреби овога термина треба имати у виду његово наддијалекатско или дводијалекатско значење, јер су испитивања показала да даље од Васојевића почиње дружичји, јужносанџачки дијалекатски тип.

— Кад говоримо о старијим црногорским говорима без овог јужносанџачког типа, на њихово простирање добро ће указивати термин зетско-горњополимски, чиме се — поред говора које смо назвали зетским — обухватају и говори Васојевића и плавско-гусињског краја.

— Стара Црна Гора обухвата четири нахије: Катунску, Љешанску, Ријечку и Црмничку. У дијалектолошкој модификацији под именом староцрногорски говори треба подразумевати говоре те области без Пјешиваца и озринићке Загреде (предио сјевероист. од вијенца Гарач-Будош, који — иако је био укључен у Катунску нахију — дијалекатски припада другим зонама), а с друге стране без строгог држања нахијских граница према мору (нарочито према Грбљу), па и према Зетској равници.

— Зону коју је дијалектолошки представио М. Стевановић под именом „Источноцрногорски дијалекат” (од Пипера до Васојевића и Плава) данас тачније можемо назвати југоисточном Црном Гором. Ако тим говорима у области црногорских Брда придружимо и западније (бјелопавлићки и доњопјешивачки), можемо о њима свима говорити као о старијим брдским говорима. Био би нам, у ствари, потребан и посебан назив за три племена која се приближно налазе на простору некадашње „Горске” жупе (Пипери, Братоножићи, Кучи), али не налазимо погодан термин који би јасно указивао на ову зону.

— Крај око Никшића и јужно од њега који је Д. Вушовић представио под именом „Дијалекат Источне Херцеговине” (као и предио даље на југ, до мора) логично је називати западном Црном Гором, а говоре западноцрногорским.

— Веома специфична дијалекатска ситуација на крајњем југу Црне Горе, са фокусом у Мрковићима код Бара, намеће потребу да се служимо и термином јужнозетски. Кад пак мислимо на појаве које се разливају и шире од говорне оазе Мрковића и сусједних села (ка Паштровићима, ка Крајини и Црмници, ка нашим говорима у Албанији, као и с друге стране Скадарског језера, простором Зетске равнице), биће погоднији термин доњозетски (средњовјековни

појам „Доња Зета”, иако се не да тачно омеђити, обухватао је приморје источно од Будве и простор између мора и Скадарског језера, а онда и неке крајеве преко језера, тако да је Медун називан „кључем обију Зета”, иако је само то насеље спадало у Горњу Зету, која је обухватала сав сјевернији дио зетске области).³

6.

Прелазећи на подробније представљање дијалекатских односа — и држећи се уобичајених мјерила: карактер прозодијског система и замјена јата — на тлу Црне Горе морамо идентификовати више јединица.

— Црногорски дио ијекавског новоштокавског дијалекта (који се обично назива источнохерцеговачким дијалектом) не изискује идентификацију неких ужих јединица, иако се и на овом терену примјеђује поступно смјењивање појединих особина, посебно неједнак интензитет утицаја старијих говора с југа. У акцентуацији, замјени јата и низу других особина за све ове говора је карактеристична блискост ијекавском стандарду.

— Остали, јужни дио републике највећим дијелом покрива дијалекат чију акцентуацију карактеришу претежно непренесени акценти и добро очуване штокавске квантитативне опозиције, а замјену јата ијекавизам, са начелно двосложним рефлексима дугог јата. Такви говорни типови простиру се од Боке и најзападнијег дијела Катунске нахије (племе Цуце) до Васојевића (укључујући и њихово село Велику, под самим Чакором).

— На тај се дијалекат према сјевероистоку наставља јужносанџачки дијалекат, који на црногорској страни заузима Бихор и околину Бијелог Поља. Раније су се јужносанџачки говори узимали као ијекавски, али су испитивања открила њихов прелазни, екавско-ијекавски карактер (начелно екавизам у кратким слоговима а ијекавизам у дугим, али је сјеверно од Новог Пазара идентификована и зона са практично досљедним екавизмом); с обзиром на то, такав дијалекат — у једној подјели која полази од замјене јата као једног од основних мјерила — немамо онда ни право просто прикључивати сусједним дијалектима, нити ијекавским нити екавским, него га морамо идентификовати као посебну јединицу.

— Држећи се мјерила која смо на почетку истакли, морамо у оквиру јужне зоне посебно идентификовати дијалекатски тип сачуван на крајњем југу Црне Горе, и то не само због полуекавског карактера мрковићког говора (начелно екавизам у дугим слоговима), него и због битних разлика прозодијског система у односу на сјеверније говоре (неутрализација квантитета у ненаглашеним слоговима, уз извјесне поремећаје старијих односа и под акцентом). — Такође је

³ Како је познато, име „Зета” одржало се (сем за саму ријеку) у врло суженом значењу, за онај дио старе Зете који је вјероватно обухватала жупа Подлужке, тј. за равницу око доњег тока Мораче, па се и у дијалектологији употребљава име Зета у том значењу; за нижи, пријезерски дио те зоне Д. Петровић је употребљено име „Доња Зета”. Међутим, у дијалектологији се — полазећи од простора историјске, средњовјековне Зете — термин зетски употребљава и у знатно ширем значењу, којему сам и ја дао прендост (аналогно проширујући и значење термина доњозетски), а да бих избјегао двозначност, поменућу ужу зону називам Зетском равницом.

неопходно имати у виду полуикавски карактер (икавизам у дугим слоговима) говора титоградских и плавско-гусињских Муслимана.⁴

7.

Главна акценатска граница (чије смо пружање преко Црне Горе показали горе, т.4) нема једнак значај за дијалекатске односе с једне и друге њене стране. Као граница једне далекосежне иновације својствене централно јштокавској зони, она заиста међусобно повезује и обједињује сјеверозападне црногорске говоре, укључујући их у зону која се непрекинуто простира од дубровачког приморја до сјевера Војводине, сежући далеко према западу. Она, међутим, сама по себи не обједињује говоре који остају југоисточно од ње, па ни зону црногорских старијих говора — сем по негативном принципу, остављајући их изван иновационог таласа који је захватио централни простор. Сем тога, колико год манифестације те иновације биле уочљиве и фреквентне (присутне у великој већини наглашених ријечи), она — лингвистички посматрано — представља ипак само једну појаву, начелно равноправну са различитим другим прерадама прозодијског система.

Како је у границама Црне Горе индентификовано неколико прозодијских система, што даје и сложену мрежу граница разних акценуација и мозаик ширин у ужих зона, потребно је анализирати шта која од њих значи за комплексније сагледавање дијалекатских односа, за одређивање реалних ширин говорних зона, посебно за проблематику историјске дијалектологије. Зато је неопходно пратити не само границе акценатских система него и остале битније изоглосе, акценатске и друге, да би се видјело које се од њих удружују и куда се усмјеравају.

Дијељење области старијих говора на зоне без системског преношења акцента (говори источне Боке и трију племена сјеверноисточно од Зетске равнице) и са дјелимичном рецесијом акцента (сав остали простор, а и Лепетани у источној Боки) не даје дијалекатске јединице које би имале и друге, било

⁴ У овој расправи непосредно сам узимао дијалекатске податке из ових радова: за Прчањ и Озриниће М. Решетара у *Schriften der Balkancomission, Linguistische Abteilung I* (Беч 1900); за Лепетане В. Томановића у *Јужнословенском филологу* (даље: ЈФ) XIV; за приморске говоре од Луштице до Паптровића Р. Алексића у *Годишњаку Задужбине Саре и Васе Стојановића VI, VII и VIII* и Д. Петровића у *Зборнику за филологију и лингвистику* (даље: ЗбФЛ) XVII/2; за Мрковиће Л. Вујовића у *Српском дијалектолошком зборнику* (даље: СДЗб) XVIII; за Прманицу Б. Милетића у СДЗб IX; за остале староцрног. говоре М. Пешикана у СДЗб XV (и нешто накнадно прибираних података); за говоре Броћанца Пјешиваца, Цеклина, Враке, дијелом и З. равнице Д. Петровића у ЗбФЛ IX, X, XI и XVI/2, у *Годишњаку Филозофског факултета у Н. Саду X, XVI/1, XVI/2 и XVII/1* и у *Зборнику за језик и књижевност I* (Титоград 1972); за Бјелопавлиће и З. равницу Д. Ђупића у *Прилозима проучавању језика* (Даље: ППЈ) VI, СДЗб XXIII и ЈФ XXXIII; за југоист. ЦГ М. Стевановића у ЈФ XIII и СДЗб X; за Матешево Н. Ловрић у ППЈ 7; за Гусиње П. Ђорђевића у *Извештају Задужбине Луке Ђеловића за 1933. год.*; за Бихор и јужносанџачке говоре у *СР Србији Д. Барјактаревевића* у *Зборнику Филозофског факултета у Приштини I, III и IV* и СДЗб XVI; за зап. ЦГ Д. Вушовића у СДЗб III; за Пиву и Дробњак (ПД) Ј. Вуковића у ЈФ XVII и СДЗб X; за Ускоке М. Станића у СДЗб XX и XXII; за Ровца М. Пижурице у ППЈ 3; за Пљевља Г. Ружићкића у СДЗб III; за призренско-тимочке говоре А. Белића у СДЗб I, М. Павловића у СДЗб VIII и М. Стевановића (Ђаковички говор) у СДЗб XI; за косовско-ресавске говоре Г. Елезовића у СДЗб IV и VI, Д. Јовића у СДЗб XVII, М. Грковић у ППЈ 7; за ист. Херцеговину А. Пеце у СДЗб XIV; за Горобиље М. Николића у СДЗб XIX. За општу оријентацију и оцјену појава у црногорским говорима служио сам се и другим дијалектолошким радовима, дијелом и микротопономастичким.

географске било дијалектолошке именитеље. Нимало употребљивије резултате не даје ни разврставање старијих говора на четвороакценатске (Бјелопавлићи са Доњим Пјешивцима и Загредом, Васојевићи, а и даље јужносанџачки дијалекат), троакценатске (Лепетани у Боки, Озринићи са Броћанцем, Гусиње, а и косовско-ресавским говорима је својствен троакценатски систем) и двоакценатске (све остале).

У ствари, кад издвојимо говоре без системског повлачења акцента као архаичне оазе и лепетанску акцентуацију као ужу периферну појаву на граници према млађим говорима, остају нам двије парцијалне рецесије независне једна од друге, битно различите и по фонетским погодбама и по дијалектолошком значењу, по свој прилици и по времену настанка.

Имамо, с једне стране, врло издужену зону рецесије са кратке ултимае без обзира на отвореност или заствореност слога (уклоњени не само типови *ребрџ*, *крџлд* него и *језџк*, *нарџд*) од Доњих Пјешиваца, озринићке Загреде и Бјелопавлића, па даље (са прекидом око Роваца?) преко Васојевића и јужносанџачке области све до Дунава и преко њега (до Вршца). Већ сам поглед на дијалектолошку карту показује да ова појава заправо прати границу новоштокавске рецесије, те је можемо дефинисати као на пола пута заустављени исти процес којим је прерађен прозодијски систем у новоштокавској области, према томе као појаву која зближава и у некој мјери обједињује говоре с једне и друге стране главне акценатске границе. Ова оцјена остаје без обзира на то хоћемо ли претпоставити да је и у новоштокавским говорима савремена акцентуација могла настајати у фазама (прво дјелимична рецесија акцента на слог пред кратком ултимом — у прилог чега као да свједоче посебне одлике тога акцента у дубровачком говору и у тзв. кановачким србијанским говорима) или да је текла као јединствен, континуиран процес.

Насупрот томе, староцрногорска рецесија акцента очигледно је потпуно независна и од новоштокавске и од оне парцијалне о којој смо досад говорили, сем што се може узети да је на чување узлазног карактера пренесеног акцента у зони Озринића утицало присуство тога акцента у сусједству. У прилог томе говори прије свега знатна територијална дубина зоне ове рецесије, која обухвата и крајњи југ зетских говора, укључујући и Мрковиће и наше говоре у Албанији, гдје је тешко претпоставити допирање херцеговачких иновационих таласа. Примјећује се, сем тога, да је процес досљедније спроведен у дубљим зонама зетске области него у спољном појасу, а чињеница да су говори источне Боке остали незахваћени њиме показује да је ова прерада акцентуације у приморске говоре допирала не из херцеговачког него из зетског правца.

И саме фонетске погодбе ове рецесије (условљеност отвореношћу кратке ултимае) чине је веома особеном у штокавској перспективи. Намеће се и фонолошко питање: шта је то могло различито усмјерити *џрџвџ*—*брџвџ* или *добрџ*—*обрџк*, зашто је на овом терену (за разлику од многих штокавских и других слушајева) крајњи сугласник спиријетично дезакцентуацију кратке ултимае, кад се иначе не запажа да се вокали у отвореним слоговима некако друкчије артикулишу него у затвореним? Можемо се, разумије се, одрећи покушаја одговарања на ово питање — као и на многа друга у загонетним механизмима акценатских промјена; али можемо и констатовати да се нуди и јасан одговор ако је хронолошки прихватљив. Наиме, рецесија акцента са кратке ултимае у ствари би и морала дати такав резултат ако би се догодила прије губљења крајњег полугласника, а могла би изаћи на исто и у нешто каснијој фази, у којој би се чувао

само траг некадашњег крајњег полугласника, у виду потпуније артикулације крајњег сугласника или сл.

И други неки моменти могли би свједочити у прилог знатне или велике старине староцрногорске акценатске рецесије:

— ликови типа *дијейџе*, *диџоба* (а не *дијџе*, *диџба* — уп. новошт. *дијџе*, *диџба*, копаоничко *дедбе* и сл.) могу значити да се акценат пренио прије него што су замјене јата и секвенци *вокал + 1* добиле двосложну вриједност;

— крајња ограниченост енклитиком условљеног чувања непренесеног акцента (за разлику од брдске, јужносанџачке и косовско-ресавске ситуације), одмакlost процеса који се објашњавају као посљедица фонетске рецесије (различита уједначавања у парадигмама дјелимично захваћеним преносом), као и силазни карактер пренесених акцената (у непосредном резултату рецесије прије се очекује узлазност) — указују да нас од доба ове рецесије дијели дуг период, довољан за различита накнадна уједначавања и превирања;

— чињеницу да у знатном дијелу зоне ове акценатске појаве (горње Цуце, Љешанска нахија, Загарац, Љешкопоље и Зетска равница, наши говори у Албанији, Крајина) као изузетак од иначе досљедно спроведене рецесије налазимо хипокористике типа *Љубџ*, *Ситанџ* или *Ситанџ* и сл. могла би значити да се ова категорија хипокористика развила и уопштила тек послѣ рецесије, кад она више није била актуелан фонетски процес.

8.

Староцрногорска рецесија — типови *рџбро*, *џрава* (*џрава* у озринићкој зони, укључујући Брођанац), уз задржавање типова *језик*, *нарџд* — зауставља се на границама источне Боке, али се даље ка сјеверу њена западна граница поклапа са границом старијих и новоштокавских говора. Према сјеверу зона ове појаве допире до вијенца Гарча, а онда до бјелопавлићке границе и Спужа, хватајући даље Љешкопоље и Зетску равницу и преливајући се и у пиперско село Рогаме. Према истоку иде све до албанске језичке границе.

У тражењу паралела ван ове зоне треба као за овај простор ирелевантно искључити истарско повлачење акцента са отворене ултимае (уз дуљење), али је неопходно обратити пажњу на неке сличне појаве на истоку, прије свега у говору Гусиња. Немамо, на жалост, исцрпнијег монографског описа овога говора, али је у Ђорђићевом извјештају (1934. године) идентификован посебан акценатски систем, у коме је парцијална рецесија акцента (са кратке ултимае) зависна од два момента: од предакценатске дужине и (кад нема те дужине) од отворености слога:

оја̀нки, *вођениџа*, *хра̀нио*, *одвај̀ау*, *бјезџим*, *учу*, *ирџду*;
џрава, *сла̀на*, *диџе*, *млико*, *џиџдо*, *рика*, *свиџа*, *ситриџа*, *јџа*, *џо свиџу*,
на круџу, *сиромџа*, *хла̀дна*, *ситџчи*, *обучи*, *свџчи*;
вџда, *вџди* (дат.) *џџу*, *џџа*, *исџџчи*, *џџче*;
чкџанџк, *џриџас*, *фраџаџк* ("врабаџ"), уп. и *дџо* (аор.);
уџиџџи, *џоџџк*, *Сџоџџан*, *уџџк*, *џоџџџф*, *оџџџи*, *обрџз*, *каџџк*, *дуџџан*, *Аџмеџи*,
Меџмеџи, *на видџк* („јавно“), *изџс*.

Можемо узети да су и овдје за пренос акцента владала иста полазна мјерила као и у Старој ЦГ, само још проширена утицајем предакценатске дужине.

Тражење паралела даље према истоку битно отежавају велике прераде система — неутрализација квантитета и морфолошка уједначавања, а поготово везање акцента за трећи или други слог од краја, што је карактеристично за македонску језичку област. Тако се у Ђаковичком говору (призренско-тимочког типа) не чува акценат на отвореној ултими, али најчешће ни на затвореној; можда је случајно што се међу Стевановићевим примјерима (ван одјелка о акценту) у којима се ипак чува акценат на затвореној ултими најчешће могу идентификовати позиције у којима се ни у Гусињу не повлачи акценат (*оџаџи* и сл. х 4, *нејџе* х 2, *сирамџа*, *јелџек*, *камџиџи* и др. позајмице, насупротив *наџрод*, *руџнак*, *џеџиџак* и сл.). Јасније се, међутим, оцртава повлачење акцента са отворене ултима даље ка истоку, где га је у околини Врања констатовао Белић (повезујући га са сличним појавама у неким македонским говорима): *браџа*, *врџа*, *џбра*, *свиџа*, *џрава*, *виџо*, *деџиџе*, *млџеко*, *реџбро*, *коваџа*, *овџари*; *дџџи* и сл. Тамо се, међутим, из закона рецесије изузима аорист (*џоџе*, *џрашџа*, *уваџиџи*), што је потпуно супротно стању широм Старе ЦГ, али се управо овим изузетком врањски говор подудару с мрковићким, у којем се такође аорист изузима из опште законитости рецесије (*џомаџа*, *миџу*, *заџрџа*, *џраџиџи* итд.).

Иако се овим манифестацијама рецесије акцента са отворене ултима може тражити објашњење у склопу општих појава морфологизације акцента и његовог прилагођавања специфичним законитостима говорне ритмике, што је својствено овим областима, мислим да се не може искључити могућност да је негдје у првим фазама прераде архаичне словенске акцентуације могло бити и фонетске рецесије (сличне староцрногорској), чији су рефлекси прекривени даљим развојем система.

При оцјени ове могућности треба имати у виду, поред несумњивог допирања неких источних изговора до најјужнијих црногорских говора (о чему ће ниже бити ријечи), и још једну маркантну акценатску појаву: елиминацију глаголског типа *ловџм*, *ломџм* и сл. О старини ове појаве на зетском простору свједочи не само ширина њене зоне (од Лепетана до Пипера) него и чињеница да би актуелни системски односи у глаголској парадигми говора Старе ЦГ прије водили чувању и јачању тога типа него његовом уклањању; наиме, однос *ловџм-улџвџм* био би у потпуном складу са видском условљеношћу презентског акцента којој евидентно теже староцрногорски говори (в. ниже). Према томе, уклањање типа *ловџм* морамо датирати прије него што је дошла до изражаја поменута староцрногорска системска тежња. — Како је одсуство типа *ловџм* карактеристика и призренско-тимочких говора, опет се намеће питање можемо ли ту појаву посматрати изоловано од зетске паралеле; можда се намеће и одговор.

У сваком случају, макар се и не ишло овим правцем у разматрању староцрногорске акценатске рецесије, биће оправдано узети да је она врло стара појава, да вјероватније значи извјесно подвајање зетске области од главнине новоштокавских говора него рефлекс новоштокавске рецесије, као и да остаје отворено питање њене првобитне источне границе.

9.

Овим посебним карактером староцрногорске акцентуације још више се наглашава контраст новоштокавских и старијих говора на територији Црне Горе и изразитост главне дијалекатске границе. Евидентно је, истина, и пре-

ливање низа појава преко те границе, у једном или другом правцу, које — нарочито на сектору околине Никшића, Пјешиваца и Бјелопавлића, а онда опет на сектору Васојевића и Санцака — знатно ублажава непосредни контраст сусједних говора, али постоји и низ битних изоглоса које имају мање-више исти правац као и граница новоштокавске и старијих акценгуација. Поменућемо неке.

на ливаду, у кућу — *на ливаду* /*на ливади, у кућу* / *у кући*. Правило да предлози *на* и *у* иду само с обликом акузатива констатовано је за све описане црногорске старије говоре (Стара ЦГ, Црмн., Бјелоп., југоист. ЦГ, Бихор) и даље за јужносанџачке (по Елезовићу то преовлађује и у КМ). У описаним дурмиторским говорима (ПД, Ускоци) употреба ових предлога с лексативом сасвим је жива.

койаји — *койаји/койаји*. Само краћи облик имају Стара ЦГ, Бјелоп., југоист. ЦГ, Бихор, а напоредност оба облика констатована је у ист. Херц., ПД, Ускоцима и ј. Санцаку; и Вушовић своје примјере из зап. ЦГ пише у дужем облику. — Граница дужег облика инфинитива прати, дакле, акценатску до Санцака, а онда је прекорачује, с том оградом што су на зетском југу констатовани и дужи облици (у Мрк. као рјеђи облици, а у Црмн. облици на *-ји* као рјеђи а на *-ћи* као чешћи); и у КМ је уопштен краћи облик, а даље се стање не може пратити због губљења инфинитива као категорије.

ни, ви, не, ве — *нам, вам (ви), нас, вас*. Први систем: Ст. ЦГ (са Црмн. и Мрк.), Бјелоп., југоист. ЦГ, Бихор, ј. Санцак, косовско-ресавски говори и даље према истоку. Други (са изузетком *ви*, о чему смо говорили): ист. Херц., ПД, Горобиље. — Ово је једна од најизразитијих балканских изоглоса, начелно подударна са границом новоштокавских и југоисточних говора, с тим што први систем преовлађује и у Ускоцима, а таквих облика има и у зап. ЦГ (по Вушовићу често *ни, ви*, а каткада и *не, ве*).

Сџане — *Сџано* (вок.). Први облик: Ст. ЦГ (са Луштицом, Брџанцем и Црмницом) и југоист. ЦГ (са Васојевићима); у Бјелоп. напоредо један и други. Други облик својствен је млађим говорима, а затим бихорском и другим јужносанџачким (са мањим одступањима)⁵.

-оја, -оје, -ему — *-оја(а), -оја(е), -оја(у)*. У Ст. ЦГ, Црмн. и Бјелоп. завршни вокал је интегрални дио наставак, без икакве покретности; биће у основи такво стање и у југоист. ЦГ, Бихору и даље у ј. Санцаку, иако су — као рјеђа одступања — констатовани и краћи облици. У новошт. говорима (ист. Херц., ПД, Ускоци, Горобиље) стварни је наставак *-оја, -оја, -оја*, док је завршни вокал сведен на значење факултативне партикуле, подложне законима реченичног ритма, стила и сл.

новије(х) — *новије(џ)* — *новија* и сл. Мада се у староцрногорској зони оцртава углавном као доњозетска, изоглоса ген. мн. типа *новија* (*сџарије*^ак Мрк., *жушија*^а Црмн., *дџбрија* Љешкопоље и З. равн., *онија/онија* Бјелоп., *субија*^а југоист. ЦГ, *брзија* Бихор, *дубџкија* ј. Санц., уп. и *онија* КМ), понегдје праћена и сличним дативом, на великом простору прати акценатску границу. Ни у западнијем дијелу Старе ЦГ наставак није идентичан оном у Ускоцима и зап. ЦГ, гдје имамо дужину на вокалу *е* (*ндвије/ндвијеџ*), док је у Ст. ЦГ он редовно кратак.

⁵ Облик на *-е*, као рјеђи, среће се и ван означене зоне, по сусједним областима. Ипак се тиме не мијења основни правац изоглосе, сем што на приморском сектору граница не само вокатива него и номинатива на *-е* прекорачује границу старијих говора; ја сам такве облике констатовао као систематску појаву у Горњем Морињу, А. Пецо у околини Требиња, а познато је да су они својствени и дубровачком говору.

двоје — *двоји, двоја* и сл. Старији говори све до Васојевића не знају за множинске облике (каже се *двоје свайшова, двоје іаћā* и сл., а не „двоји сватови”, „двоје гаће”). У Ускоцима, Бихору и даље ј. Санџаку налазимо друкчији поремећај употребе: *двоја свайшова, троја іусала* и сл., док у ист. Херц. (са неким одступањима) и Горобиљу налазимо стандардно *двоје ірабје, іейшоре іанішалоне* итд.

кам, ілам, ірам, ірум/ірун, крем — камен, іламен итд. Скраћени облици обични су у Ст. ЦГ (са Црмн.), Бјелоп., југоист. ЦГ, а констатовани су и у ј. Санц.; у Љеш. нахији има и *дїм-дїмена* (према *ілам*). Има их и у Ускоцима, али Станић облике на *-ен* идентификује као редовне, а Вуковић у ПД поред стандардног *ірм* налази још само ријетко *ілам* — па се и ова појава као системска може сматрати карактеристичном за говоре са старијим акцентом.

дїзā, рѣкā — *дїзб, рѣкб*. Са изузетком неких приморских говора и гусињског, старији говори до Васојевића не знају за контракцију у корист вокала *о*. Према Кривошијама и Грахову граница два типа потпуно се поклапа са акценатском, али око Никшића, а мјестимично и по сјевернијим предјелима и у млађим говорима има сажимања у корист *а*. С друге стране, у Бихору и ј. Санџаку (а и око Копаоника) влада други тип, што значи да се граница ових типова сажимања само дјелимично поклапа са акценатском, али се ипак у црногорским говорима сажимање у корист *а* може сматрати карактеристичнијим за старији дијалекат.

10.

Већ побројане појаве довољно јасно поткрепљују далекосежни значај главне акценатске границе и показују да се она никако не своди на границу једне појаве — ма како значајне. Инвентар битних разлика одсудно се увећава ако појавама чија граница мање-више прати акценатску прибројимо и оне које — захватајући сад један сад други дио зоне старијих говора и диференцирајући их међусобно — истовремено повећавају контраст ових говора према новонито-кавским.

Из староцрногорске перспективе међу таквим појавама најмаркантније су особености прозодијског система, које се никако не свде на двије поменуте: саму ресесију, чије смо границе горе показали, и акценатски тип *лдмїм, лдвїм*, који границу ресесије прекорачује на сектору зап. Боке и Пипера, али не захвата (поред млађих говора) Бјелопавлиће, Васојевиће, ј. Санџак (са Бихором), косовско-ресавски појас. Поред неких појава које захватају не само друге старије него (са мање досљедности) и млађе црногорске говоре, као што су:

— ген. мн. *нāрбдā, вāрнїцā, іїшїањā* (што није констатовано у ПД, а и у Сјеници је *нāрбдā*, за разлику од типа *нāрбдā* у зап. ЦГ, Пјешивцима, Бјелопавлићима, Пиперима, Матешеву, Бихору и даље у ј. Санџаку);

— 3. лице мн. *їїшїајū* (присутно широм зоне старијих говора, укључујући косовско-ресавске, а у млађим говорима све до Пиве, али са колебањима, констатованим шпр. у Пиви, Гусињу, ј. Санџаку) —

има читав низ појава које староцрногорску зону и обједињују и ограничавају, како према новотокавским говорима тако и према старијим брдским (уз ограничена преливања).

Тзв. постакутске дужине, које смо у неким позицијама (*-ав, -асї, -ин, -ама*) могли пратити све до Зап. Мораве и даље, у другима (инфинитив)

нешто уже — до Пиве и ј. Санцака, нигдје се у таквом распону не чувају као у Старој ЦГ; имамо:

— не само: *ĩubāv -āva -āvō, bāļās -ācīa -ācīō, bābīn -ina -ino* (за разлику од *seķĩn* Цуце, *Luķĩn* Бјелице итд., гдје се види да *-ĩn* не значи позиционо дугљење пред сонантом него чување старе дужине), *ĩuškāma, ĩĩnũĩ -ũla -ũx* итд. — чега има и ван Старе ЦГ,

— него и: *ĩubāvĩ -ā -ō, bāļāsĩĩ -ā, -ō* (за разлику од брдских и даљих говора); *kuñĩh, sesĩrĩcĩh*, у дубљем појасу и: *Poidvĩhĩma, Brājĩhĩ* (Његуши), *Bdsĩhĩ, Boĩĩhĩ* (Луштица), *Lēķĩhĩ, Tdmĩhĩ* (Црмница).

Дужине у презенту веома су досљедне у Ст. ЦГ. За разлику од Херц., зап. ЦГ, ПД, Ускока, Пипера, Пљеваља — гдје је претходни дуги слог спречавао ширење дужине из других презентских наставака на наставке *-em, -esh* итд. — у Старој ЦГ је редовно *vũčẽm* (ако није *vũčẽm*). Тако је и у Пјеш., Бјелоп., Васој., Бихору, и даље ј. Санц., кос. -рес. говорима, Горобилу. Дужина се добро одржава и на *-jem, -jesh* итд., гдје сугласник *j* није довољан да потпуно изолује два сусједна вокала, тако да се они понашају слично вокалима у непосредном додиру, те отуда у многим говорима имамо кратак наставак. Изоглосу је овдје теже установити због колебања у разним говорима, посебно због скраћивања постакац. дужина у кос.-рес. зони.

Појаве одсуства неких дужина у Ст. ЦГ различитог су смисла. Досљедна краткоћа у комп. прилога типа *bōļe, vĩshe, ĩr̥hẽ, lākshẽ* итд. значи просто чување старе краткоће, својствене словенском *e* (за разлику од аналогичке дужине у Херц., Уск., ј. Санц.). Краткоћа наставка *-ov* (за разлику нпр. од Уск. и ј. Санц.), затим у типовима *ĩĩĩđhẽ* (и у Пјеш. и Пип.), *zẽļe, ĩr̥āļa* и сл. значи да се у тим позицијама није развијала дужина након губљења полугласника. Одсуство дужине у аор. (*ĩđĩonu, ĩr̥đchĩa, zāĩochẽ* итд.), као и на суфиксу *-ivo* (*ĩlẽĩshivo, ĩr̥đdivo* итд.), за разлику од брдских и даљих говора, вјероватно је резултат уједначавања разних типова у корист оних који нијесу имали дужину (да је у аор. било дужине, свједочи рефлекс јата у *ũmrije, rāzasiĩrije* и сл.).

Појаве унификације акцента у деклинацији добиле су у Ст. ЦГ врло широке размјере:

— нема никакве разлике дат. и лок. јд. (*ĩo đbichāju, ĩo đđĩovõru* итд.);

— једнак је акценат јд. и мн. средњег рода (ген. јд. и ном. мн. *ĩlẽmena, jẽzera*, наравно и *seļa, krĩla* итд.);

— нема код именица на *-a* разлике ном. јд. према ак. јд. и ном. -ак. мн. (*visĩna = visĩnu = visĩne*, наравно и *ĩr̥āva = ĩr̥āvu = ĩr̥āve*);

— све именице са другим акцентом у ном. јд. и уметком *-ov-* у мн. (*siĩn, juļ, krāļ, jāz, brđd, krāj* итд.) иду у множини само по типу *siĩnovi-siĩnõvā-siĩnovima*, а и кратке (с којима иде и *vd* од *vđl*) своде се на то око Цетиња, а другдје или тако или *snoĩđvi-snoĩđvā-snoĩđvima*; то значи одсуство низа модела распрострањених по другим говорима: *vozovĩma, nojsevĩma, ĥedovĩma* Бјелоп., *klunovĩma, ĩradovĩma, roiovĩma, koševĩma* Пип., *rāđđvi, rāđđvā, rāđđvima* Матешево, *jāzđvi, jāzđvā, jāzđvima* Бихор, *ĩradvā, rōđđvā, brđđvā* (све троје рјеђе дубл. варијанте) зап. ЦГ, *druiōvā, druiđvima, vālovi, vālvā, vālovima, brđđovi, brđđvā, brđđovima, krajēvā, krajēvima, krāļevi, krāļevā, krāļevima* ПД (из списка ових разлика види се и градиција, гдје је на једном полу говор ПД као типични новоштокавски, а на другом околина Цетиња као крајњи домет уједначености);

— *dvāiā, dīiāiā, rēbārā* итд., без типова *ovāiā/ovāiā* итд., распрострањених по брдским и даљим говорима (сл. и *kōnā, žēnā, sēlā* . . .);

— нема типова *jāreīta, īrāseīta* (брдски и даљи говори) него је акценат редовно на *-ei-* (*jāre-jāreīta, īrāse-īrāseīta, Čīiānče-Čīiānčēīta* итд.).

И код придјева има доста уједначавања, од којих је најочљивије одсуство видских двојстава, тј. нема никаквих појава типа *jākōīa-jākōīa* (редовно *māddōīa, jākōīa* итд.), досљедно је *īlādān, īrūdān* и сл.

Али најособеније системске појаве уочавају се код глагола.

Унификација акцента аориста изведена је до краја: први слог наглашен а посљедњи без дужине (*nāhe, īzāhe, kōīa, īskōīa, nē iskōīa, īīīta, īrīīīīta, zāuze, rāzāsīrīje* итд.). За најфреквентније типове ово значи диференцираност презента (*iskdčī*), аориста (*īskochī*) и императива (*iskdčī*), битног као претеритални приповједачки облик. Истина, остале су позиције гдје су аор. и имп. истовјетни (*skdčī, ndsī*), али се облици по правилу међусобно искључују контекстом или синтаксичким правилима приповиједања (*on skdčī* је аорист за доживљену, а прип. имп. за недоживљену ситуацију). Реалније су потребе досљедног диференцирања према презенту, а ту је оно потпуно осигурано захваљујући дужини у презенту (през. *īīīīā li īīē* — аор. *īīīīā li īīē*, през. *skdčī on* — прип. имп. *skdčī on*); чак и у једином случају гдје би због одсуства дужине у през. дошло до подударана ликова једнакост је избјегнута: *māže* (през.) — *mōīa* (аор.).

Унификација акцента атематских облика дугих основа једна је од најупадљивијих одлика говора Старе ЦГ: *īscīrēs = īscīrēsā = īscīrēsla = īrdscīrījeī = īrdscīrījeh = īrdscīrījesmo = īrdscīrīla = īrdscīrīī*. У ист. Боки из овога изостају основе на прави сугласник (*īdčēīī* али *īscīrēs*), док се у неким доњозетским предјелима изузима само мушки род р. придјевā тих основа (тип *īoiīēīā* у Љешкоп., З. равн. и Црмн.), а иначе је уједначеност потпуна, с тим што се појава зауставља на граници брдских племена (у Мрк. је, напротив, заступљена: *īrāsīī, īskusīī, īdīīēīē^а*).

Одсудно преовлађивање неповученог акцента у р. придјеву глагола на *-ai(i)* (*īročīīīā, odrjāsāli, kuīovāla* итд.) — гдје је у новошт. говорима широко присутна прототонија — изгледа да је одлика не само староцрногорских него и брдских говора (укључујући млађи пјешивачки), па и даље јужносанџачких и косовско-ресавских, тако да је ово још једна изоглоса која прати границу акценатских система. Међутим, само се за Стару ЦГ (с приморјем) може утврдити далекосежно системско правило: у староцрногорској глаголској парадигми нема прототоније нигдје осим у аористу (гдје је, како смо видјели, спроведена код свих глагола); сва друга повлачења акцента имају карактер рецесије на претходни слог, а не прототоније, скока акцента на апсолутни почетак:

— *dbūh-īreddbūh, dbūkla-īreddbūkla, īznijeīī-īoiīznijeīī, zāsīrījeīī-razāsīrījeīī, zāsīrījesmo-razāsīrījesmo, zāsīrīla-razāsīrīla, zāsīrīī-razāsīrīī*;

— *ūmrē-izūmrē, zāīnēm-razāīnēm, ddbījēm-īriddbījēm* (Цуце, иначе *dobījēm, īridobījēm*);

— *ūbrāli-izābrāli, dddāla-īridddāla, ddbīli-īriddbīli, drāli-uzdrāli, kdvā-zakdvā, sndvāla-osndvāla, ījūvāli-īscījūvāli*;

— *ūbrān-izābrān, ūdāīta-īreūdāīta, drān-uzdrān, kdvān-zakdvān, čīīīān-īročīīīān, (īo)kuīdvān, drjāsān-odrjāsān*.

Исти принцип досљедно је одржан и у преношењу акцента на предлоге (изузев *иpеда мном, иpеда се, наирема се* и сл.): *низã сирãну, мимò дрӯје, међу лӯде, иpозã земју, исид-зидã, иpед бријеја* итд. — Веома је сложено питање који је гдје принцип старији, првобитни: рецесија (стара словенска, а не никако староцрногорска) или прототонија, и какву је репартицију једних и других појава штокавски систем наслиједио из прошлости.⁶

Видске акценатске опозиције, тј. зависност акцента презента од глаголског вида (а и од глаг. рода) не значе никакву специфичност говора Ст. ЦГ у начелу, него само у примјени. Штокавском наслеђу из словенске старине својствено је прије свега да акценат никад није био на суфиксалним формантима -не- и -је-; финални акценат у *којã, чийã* и сл. не противрјечи овоме, јер потиче од -ãје-, а привидно је одступање и у *ијје, бије, смјје се*, јер -ј- овдје припада основи а не суфиксу (рј- + -е- и сл., само што је дошло до укрштања са морф. типом ть- + -је-, кгъ- + -је- итд., а тиме и до великог акц. колебања типа *ијјем, бијем, мијем, кријем*). Међутим, код глагола тематизованих са -е- и -и- наслијеђена је (поред баритонезе, са прасл. старим акутом на основи) сложена репартиција финалних и повучених акцената, неједнака код кратких и других основа, што је дало врло разнолике резултате по шток. говорима, посебно црногорским.

За кратке основе у Старој ЦГ важи принцип да свршени глаголи никад немају финални акценат, док обрнути принцип — финални акценат код несвршених глагола има извјесних изузетака: глаголи на -ији (поменуто *лмй, лдвй* умј. *ломй, ловй*), затим *видй, вдлй, мдже*, обично и *иде (дãдде и знãдде* у ствари нијесу изузеци, јер су ти ликови везани за функцију футура II, што једва да спада у несвршени вид). Резултат је, дакле, овакав систем:

— (из)речѐ, мдже (йомджѐ), (ири)лѐжѐ, (за)сѐдѐ, (раз)видй, (за)вдлй, (у)лдвй, (о)жѐнй, (ио)куйй;

— йлеийѐ-ойлѐйѐ, кунѐ-закунѐ; дерѐ-одѐрѐ, берѐ-убѐрѐ; држй-одржй, жели-засѐлй; ијје-иййје (у Цуцама йдйијје).

Исти систем влада и у шиперској акц. зони, а даље према истоку испадају опозиције *држй-одржй, жели-засѐлй, ијје-иййје*, али је сачувано *ловй-улдвй* (Васојевићи, Бихор). Са знатно већим разликама срећемо се у ист. Боки, гдје је овај систем опозиција просто елеминисан: (о)йлеийѐ, (у)бијѐ, (за)жѐлй (Прчањ, Лепетане, Луштица-Кртоли;; такође *бѐрѐм* (Прчањ) али и *уберу, ойеру* (Лушт.-Крт.). Напротив, у млађем пјешивачком говору једном анкетом могао сам добити потврде за све поменуте опозиције: *бодѐйѐ-додѐдѐ, држѐ-ддржйи, бијѐи-убијѐ, дерѐ-ддерѐиѐ, иојиѐ-найојѐм* и сл. (уз дублетно *одржйи*).

Међутим, код других основа појављују се староцрног. специфичности али и разлике унутар зоне. У Цуцама дуге основе остају обично незахваћене ширењем опозиција (*вучѐ-увучѐ, живй-оживй*); у Љеш. нахији сам могао констатовати систем аналоган кратким основама (*иpѐсѐм-исѐрѐсѐм, вѐрѐм-иpовѐрѐм*), док је иза полугласничке границе (око Цетиња и др.) повучени акценат својствен и простом глаголу (можда као резултат рецесије ако је она спроведена прије него што је дужина усвојена у 3. лицу јд. и прије уклањања наставка -у у 1. лицу јд.): *вучѐ, йãсѐ* и сл.

⁶ И испитивања која је извршила Рима Булатова на једном нашем споменику с почетка XVI вијека (*Старосербская глагольная акцентуация*, Москва 1975) указала су на различит карактер повлачења акцента у аористу и радном придјеву (уп. мој приказ у ЗбФ. I XX/2).

Понекад се врло особено стање акцента у Ст. ЦГ оцјењује као шира склоност повлачењу акцента, и мимо позиција рецесије. Мислим да је тачнија дефиниција: снажна тежња колоналном акценту у парадигмама и везању акцента за морфолошко-функционалне категорије. У деклинацији и конјугацији колонални принцип обично води повученијем акценту, али у творби ријечи имамо и супротних помјерања, такође врло активних: редовно *-ih* у дем. (*барјачић, јасићучић, ђеић*), *-ина* у именицама типа *љесковица, дубовина, краљевина, шировина* (сл. и у Пип.), *-ив, -иш, -иш* код придјева (*жалосиив, чудновии, кљундii, речии* итд.); понегдје има и функционалног расцјеп: *дћу-дћеш-дћемо, јесам-јесмо* итд., а у упитном облику (опет колонално): *оћу ли, оћеш ли, оћемо ли, јесам ли* итд.

Поменућемо још само три фонетске и морфолошке одлике староцрногорских говора као веома маркантне за ову зону, иако им је ареа нешто ужа од акценатске изоглосе:

- чување *x*,
- *ин жн шл жл од сн зн сл зл*,
- номинатив женских имена типа *Сiiане* (или *Сiiанѐ*)⁷.

Напоменимо уз ово посљедње да су антропоними типа *Сiiане/Сiiана* и типа *Јово/Јоле* посебно релевантни за црногорске говоре зато што готово нема особе која нема име или макар повремено хипокористик тога типа, као и због живе употребе деривата тих имена у ономастици.

Дијалекатско јединство староцрногорских говора највише нарушава граница рефлекса полугласника, која их практично преполовљује (а с њом иду и неке друге разлике). Упркос томе, с обзиром на изразитост заједничких староцрногорских појава какве су оне које смо истакли и на својеврсни системски интегритет о којему оне свједоче — оправдано је ову говорну зону сматрати посебним поддијалектом.

11.

Нимало мањи дијалектолошки интерес не заслужују неке појаве друкчије просторно оријентисане него показане староцрногорске изоглосе, начелно правцем због кога смо предложили термин доњозетски. Поред познатих радова Бошковића и Малецког, Стевановића, Милетића и Вујовића, откривању ових особености и уочавању њихове везе и континуитета битно доприносе новија испитивања Драгољуба Петровића (о говорима Зетске равнице, Враке и других ближих предјела) и Драга Ђупића (о говору З. равнице), а већ поменути извјештај П. Ђорђића посвједочио је судјеловање и гусињског говора у низу ових појава. Тако се начелно у простору Бар—Гусиње уочавају као карактеристичне ове појаве:

— изостанак ик. разрешења у *ѐ+j*: *сiiареји* и сл. Паштр., окол. Бара, Црмн. (више примјера код Милетића на стр. 421), *додејаш* Мрк., тип *сејем, вјејем, iрејем* знатно шире: Мрк., Црмн., Врака, Зетска равница, Цеклин; такође тип *бљелеја* Мрк., Црмн., Врака, З. равн., југоист. ЦГ; *њеки* и сл. Мрк., Црмн.; иначе хетерогене појаве у замјени јата: мрковићки екавизам

⁷ В. напомену бр. 5.

у дугим слоговима, доста лекс. екавизама у Мрк. и Црмн., присуство икавизама у муслим. говорима (Гусиње, Подг.,⁸ чак и Мрк.);

— отворен рефлекс тур. полугласника: *бабалак* Мрк., *лајам*, *комшилак*, *јасџак* Врака, сл. и З. равн., *лаја'м* Цекл., *комшила'к* Црмн., Кучи, Пшп., *јасџа'ка'* (иначе *бохчалџк*) Гус.;

— декомпозиција палатала: *јајџи*, *Врајњани* и сл. Врака, З. равн., *којне*, *дојни* Гус.;

— секундарно *ј*: *јајејо* Мрк., *сијејона* Црмн., тип *ојлејо* Црмн., Врака, Подг., З. равн., *ишујо* и Цекл. и др.;

— секундарно *ји*: *сијрамојна*, *насијре-Зејне* Врака, З. равн. (у Мрк. неутрализација: *сесра*, *зраф* али има и *сијрџа/срџа*);

— редукција или и даљи развој *ш*, *ж*, *с* у групама *шч*, *шћ*, *жћ*, *сц* (типови *лиће*, *лихће*, *лифће*, *ироће*, *јахче*, *јракчеви* и сл.) Врака, З. равн., Гус., Црмн., дијелом и Цекл.;

— *ји*, *јс* → *ич*, *јц* (*иченица*, *лијцаји* и сл.) Мрк., Црмн., Врака, З. равн., југоист. ЦГ, Гус.;

— *осијрији* и сл., *слива*, *сијај* Мрк., Црмн., Врака, Кучи, *сијај*, *осијро* З. равн., *осја'р* Гус.;

— жива употреба партикуле *зи* Мрк., Црмн., З. равн. и др.;

— удвајање предлога *с*: *саз-брда* Врака, З. равн., *са'с ким* Гус.;

— суф. *-ува-* уместо *-ова-* (*куйуваји* или сл.) Мрк., Црмн., Врака, З. равн.;

— тип *но-у*, *лову*, *учу* Мрк., Врака, Подг., З. равн., Гус.;

— удвајање замјеница (*мене ми је* и сл.) Мрк., З. равн., Кучи, Гус.;

— замјеница *појзин* Црмн., З. равн., Кучи и др.;

— социјатив без предлога Мрк., Црмн., З. равн., Кучи и др.;

— футур I у функцији футура II (*кае-ћу доћ* умј. „кад будем дошао“) Мрк., Кучи и др.

Поред ових, у неком смислу дифузних појава присутних на том простору (могло би их се и још набројити, а надајмо се да ће даља испитивања и даље повећавати могућности упоредне анализе и систематског праћења разних црта), падају у очи и двије веома изразите системске појаве: досљедно обезвучавање крајњег консонанта и мијешање *л* и *љ*. Ове двије појаве највећим дијелом иду удружене и омогућавају јасно територијално издвајање (које је нарочито битно ако смо склонили да и овај говорни појас сматрамо поддијалектом); налазимо их као досљедне системске црте у Мрковићима и околини Бара, затим у Враки и З. равници, као и у Гусињу, док је друга од њих својствена и говорима Куча и Братоножића. Добрим дијелом их праги и скраћено *р* (у јужнозетској зони и у Враки, а и у З. равници нађени су примјери за ту појаву, док се за Гусиње на основу самих Ђорђевићевих примјера *вр* и *ириљџи* не би смјело ништа одређеније закључити). Црмница, напротив, у овим појавама као системским иде са староцрногорским говорима (као и чувањем *х* и горњоцрмничким *шн жш шл жл* од *сн зн сл зл*), што уноси дисконтинуитет у овај дијалекатски појас.

⁸ „Подгоричким говором“ (одн. скраћеницом „Подг.“) означавам специфичну говорну оазу везану за варошко муслиманско становништво старе Подгорице, чије су дијалекатске одлике показане у Стевановићевом раду у ЈФ XIII. Прилагођавање назива тога говора (полуикавског и у још којемсу особеног) данашњем имену града било би нереално, јер је изградња савременог Титограда радикално измијенила и етничку и говорну (па и просторну) ситуацију града.

Поред дисконтинуитета, треба имати у виду да између говора овог појаса постоје и крушне разлике (нарочито између његове јужнозетске и источнозетске зоне), које могу бити и упадљивије него сличности, те је свако обједињавање у дијалектолошку јединицу веома условно. Међутим, оно што овај појас цео ставља у друкчију дијалектолошку ситуацију него сјеверније зетске говоре то је његово несумњиво судјеловање у појавама заједничким са српским и македонским говорима с ону страну албанског језичког простора (гдје налазимо одређене паралеле за већину црта које смо истакли, као и за низ других), а онда и у словенско-албанским међујезичким појавама.

12.

Веома рано су се на територији Црне Горе морале испољити дијалекатске појаве условљене романским или и другим супстратом одн. коезистенцијом језика, као што је поремећај у словенском разликовању падежа мјеста и циља кретања, чиме су морали бити јаче захваћени јужнији него сјевернији предјели. Зетски простор или бар његов јужнији дио у ствари је судјеловао у почетним процесима стварања специфичног балканског језичког савеза, који ће даље на истоку корјенито измијенити лик словенских система.

Раним периодом треба датирати и низ других појава, као што су: настајање појединих елемената староцрногорске акцентуације; неке особености система глаголских облика и конструкција (пада у очи широка употреба глагола хтѣти као помоћног, не само у футуру него и у облицима типа *ићаше доћ*, *ићаше доћи* и сл., доста аналогна македонској ситуацији, такође сродност категорије „доживљености”, нарочито живе у Старој ЦГ, са македонском категоријом препричаности); изостајање полугласника иза општег правца шток.-чак. развоја; можда је на зетском југу и јат имало нешто отворенији изговор него у централној шток. области.

Слиједећи начелну карактеристику пружања јужнословенских изоглоса, по којој је „општи правац великих изоглоса најчешће југозапад—североисток” (П. Ивић⁹), изоглосе које су избијале на зетски југ вјероватно су имале нешто више источни него сјеверни смјер (можда напоредан са током Дрима—Великог и Бијелог, ка Призрену, и са током Цијевне, ка Гусињу и Дечанима).

Старога датума морају бити и разлике у неким дуљњима директно везаним за губљење слабог полугласника (*ірѣмѣ-ірѣмѣ*, *ийиѣње/ийиѣње—ийиѣње/ийиѣње*, *зѣвѣ/зѣвѣ—зѣвѣ/зѣвѣ* и сл.), гдје је засад тешко оцијенити правац и логику изоглоса, сем што се за дужину на наставку *-ов* (*брѣйѣв* и сл.) ипак оцртава континуирана зона (Ускоци, окол. Пљеваља, Сјеница, ј. Санџак итд.).

Ипак би се могло рећи да ранији период наших средњовјековних држава мање карактерише диференцирање говора, а више њихово судјеловање у процесима који су захватили врло широке просторе. Поред појава које су захватиле мање-више читаву ранију српску државу (као што су *л→и*, *-л→о*, *вљ→и*, ново јотовање), зетски говори судјелују у двојачко усмјереним регионалним појавама: с једне стране у разним (углавном морфолошким) уједначавањима заједно са кос.-рес. говорима, а с друге стране у поменутиим процесима који обједињавају источнодинарску област. Остаје нејасно врло особено изостајање пиперске зоне од иначе готово општег штокавско-чакавског дуљњења: *сунце*,

⁹ Дијалектологија српскохрватског језика, Н. Сад 1956, 14.

зрнице — поред *сѣдарици*, *јарици*, чега има и у Бихору — и намеће питање евентуалне везе са сличним појавама у ист. Босни. — Међутим, у каснијем периоду, чији почетак можда можемо оријентационо везати за долазак Турака на Балкан и крај српског царства, као да превагу добијају дивергентне тенденције.

С једне стране, кос.-рес. говори дефинитивно полазе својим путем, прекидајући заједнички развој са зетском говорном облашћу, сем што задржавају извјесну кореспондентност са периферним доњозетским појасом.

С друге стране, практично дефинитивно се оцртава граница новоштокавских и зетских (старијих) говора, за коју је очигледно да се „углавном поклапа са југоисточном међом Тврткове босанске државе и са границама доцније Херцеговине XV в. и турског периода” (Ивић¹⁰), а и прије него што је Твртко поasio те области, док су их држали великаши Војиновићи (закључно с Николом Алтомановићем) граница са Зетом је имала исти правац. Нема сумње да је та обласна граница, одржавајући се веома дуго углавном истим правцем, не само одредила акценатску границу него и допринијела концентрацији других изоглоса, које су се првобитно могле и знатније расипати. За разлику од односа према екавској зони, стабилизација ове границе није значила коначно удаљавање и прекид узајамности; напротив, упркос чувању основног системског контраста, многе појаве су се преливале и дубоко преко акценатске изоглосе.

И за локалне говорне типове границе друштвених јединица биле су веома релевантне. Сва даља испитивања потврдила су тачност закључака Бошковића и Малецког (1932. г.)¹¹ да готово све изоглосе иду дуж племенских граница. Чак се и ондје гдје се запажа какво осјетније одвајање неке зоне уже од племена од говора осталог племена са доста вјероватноће може претпоставити нека друштвена или историјска специфичност (Д. Ђупић је указао на накнадност укључења Мартићића у Бјелопавлиће, са чим ће бити у вези разлика у рефлексу полугласника, а и неке периферне појаве у горњим Цуцама вежу се за преддио преузет од Риђана).

Немају све такве елементарне заједнице типичне атрибуте племена. Д. Петровић је тачно уочио да лепетански акценат у односу на залеђе има карактер извјесне аномалије, скрећући истовремено пажњу на нека свједочанства о сличном карактеру акц. система у Перасту. Објашњење нам пружа карта средњовековних црквених метохија у Боки,¹² гдје се види да је опатија св. Ђорђа (са сједиштем на острвцу пред Перастом) држала уске зоне (налик на мостобране) с обје стране Верига, око Пераста и на сектору Стрп-Морињ, док су Луштица, Кртоли и Превлака припадали светомихољској метохiji, а Врмац и Доброта которском дистрикту.

Ове појаве значе да је осјећање припадности некој јединици снажно утицало на придржавање оних говорних црта које су се схватале као својствене датог јединици. На границама јединица развијале су се знатне способности „системске транскрипције”; нпр. кривошијско *Пајов*, *Ђоков* у Цуцама изговарају *Пајџџ*, *Ђџџџ* (кад именују Кривошијане, за разлику од сопствених патронима *Пајов*, *Ђоков*). Само тако се може објаснити строго одржавање акц. разлика нпр. дуж цуцке границе, упркос сталном контакту и многим родбинским

¹⁰ Исто, 142.

¹¹ Радосав Бошковић: *Одабрани чланци и расправе*, Титоград 1978, 29, (прештампан рад Бошковића и Малецког).

¹² Уп. *Историја Црне Горе*, 2/3, Титоград 1970, 178.

везама, као и упркос чињеници да су сусједне Рудине у прошлом вијеку насељене из Ст. Црне Горе, добрим дијелом из самих Цуца.

То, наравно не значи да је племенски партикуларизам спријечио шире процесе. Често се и тачно истиче присуство типичних приморских црта („далматинизама“) у црног. приморском појасу. Истакли смо већ натплеменско говорно јединство староцрногорске зоне, а и другдје се запажа слободно ширење многих појава преко локалних граница, нарочито тамо гдје се са племенским границама не удружују и вјерске. То нарочито долази до изражаја на црногорском сјеверу, гдје је смјењивање појава врло поступно, како унутар црног. територије тако и према сусједним крајевима; поступност прелаза према херцеговачким говорима јасно је уочљива и на тлу старијих говора, нпр. одсуство *x* (уз замјену са *k*, *ĭ*) и *φ* у цуцком говору.

Све јаче везе у новије доба између зетске и сјеверноцрногорске области довеле су до знатног ублажавања дијалекатског контраста. То нарочито долази до изражаја у рјечнику (укључујући и за језичке системе битне функционалне ријечи), у лику и стилу израза — нарочито експресивног, фигуративног, у језику народне књижевности, у битном учествовању и старијих говора у изградњи наддијалекатског израза, за који је употребљен назив „новоштокавска фолклорна коине“ (Д. Брозовић¹³); у овој материји говори широм Црне Горе показују знатно више јединства него у типичним дијалектолошким показатељима. Могао би се направити обиман и разноврстан списак подударних појединости рецимо између једног говора дурмиторског краја (нпр. ускочког) и говора из ловћенског залеђа, које свједоче о знатној узајамности и укрштањима.

13.

Сводећи све, да покушамо дефинисати општу слику црногорских говора.

Припадајући двјема штокавским дијалекатским зонама — југоисточној (са старијим акцентом) и новоштокавској (са акцентом а и другим цртама блиским штокавском стандарду), говори СР Црне Горе овако се групишу:

- 1) Зетско-горњополимски дијалекат (дифер. црте: *корѝно јунѝк, ђеца*), у који спадају:
 - а) староцрногорски поддијалекат, изразите аутономности, нарочито у акценту (диф. црте: *језик нѝрдѝ рѝбро крѝло-крѝло, ђеца сијено*; диф. црте према приморским и доњозетским говорима: *ѝ ≠ р, -м ≠ -н, ли ≠ ли, -ѝ -з . . . ≠ -ѝ -с . . .*);
 - б) приморски појас (далматинизми, а иначе изразита разноликост говора, уз неједнако присуство староцрногорских, доњозетских и др. црта);
 - в) доњозетски појас, са неким битним карактеристикама поддијалекта (диф. црте: мијешање *л* и *љ* и десоноризација крајњих сугласника, типично и скраћивање *г* и низ црта заједничких са говорима на другој страни албанске језичке области), али и великим међусобним разликама и посебним издвајањем јужнозетске зоне (Мрковићи и др.);

¹³ Slavia 1965/1, 1—27.

- г) појас старијих брдских говора (*ђеца, сијено*), са два типа:
 — архаичнији пишерско-кучко-братоножићки (*ребрѢ крило језик нѢрѢд*), са присуством неких доњозетских црта;
 — бјелопавлићко-васојевићки, прелазних карактеристика према млађим и јужносанџачким говорима (*ребро крило језик народ*).
- 2) Црногорски дио јужносанџачког дијалекта (*корѢио јунѢк ребро крило језик народ, деца сијено*).
- 3) Црногорски дио новоштокавског ијекавског (источнохерцеговачког) дијалекта (*корѢио јунѢк ребро* итд., *ђеца сијено*, са јачим присуством неких зетских црта у граничној зони, а иначе без изразитог диференцирања говора¹⁴).

Најмаркантније појаве које међусобно повезују црногорске говоре преко дијалекатских граница по правилу су присутне и другдје у источно-динарској области, или уопште на југоистоку језичке територије Јужних Словена.

Београд

МилѢар Пешикан

ЧЕРНОГОРСКИЕ ГОВОРЫ
 (К ПРОБЛЕМЕ ИХ КЛАССИФИКАЦИИ И ВЗАИМООТНОШЕНИЙ
 С ДРУГИМИ ГОВОРАМИ)

Р е з ю м е

Автор разматривает дифференциальные признаки черногорских говоров, их диалектное членение и взаимоотношения с другими говорами сербохорватского штокавского наречия.

¹⁴ Ипак уз ограду да још нијесу довољно испитани говори ове зоне, нарочито на крајњем сјевероистоку и југозападу републике.